

MƏTNİN QRAMMATİK KATEQORİYALARINDA İNTEQRASIYANIN ROLU

Xatirə Hüseynova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: Khatira.huseynova@mail.ru

Xülasə. Məqalədə mətnin qrammatik kateqoriyalarından biri olan inteqrasiyadan bəhs olunur. Mətnin qrammatik kateqoriyaları, inteqrasiya anlayışı izah olunur, mətni formalaşdıran qrammatik-leksik vasitələr təhlil olunur, müxtəlif dilçilərin inteqrasiya ilə bağlı araşdırmaları və fikirləri yer alır. Məqalədə, həmçinin, mətnin qrammatik kateqoriyalarından sayılan retrospeksiya izah olunur, onun eksplisit və implisit formaları öyrənilir.

Açar sözlər: kateqoriya, integrasiya, retrospeksiya, koqeziya, semantik-tematik.

INTEGRATION AS A GRAMMATICAL CATEGORY OF THE TEXT

Khatira Huseynova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article deals with integration, one of the grammatical categories of the text. In the article, issues such as the grammatical categories of the text, the concept of integration are analyzed; the grammatical-lexical methods of creating the text are investigated; the ideas and researches of different linguists on integration are mentioned. The article also describes the retrospection – one of the grammatical categories of the text, its explicit and implicit forms.

Keywords: category, integration, retrospection, cohesion, semantic-thematic

ИНТЕГРАЦИЯ КАК ГРАММАТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ ТЕКСТА

Хатирә Гусейнова

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме. Статья посвящена одной из грамматических категорий текста-интеграции. В статье объясняются грамматические категории текста и концепция интеграции, анализируются лексико-грамматические средства, а также представлены исследования и идеирозличных лингвистов, связанные с интеграцией. В статье также представлена ретроспекция как грамматическая категория текста, а также рассмотрены эксплицитные и имплицитные формы.

Ключевые слова: роман, литература, жанр, мировая литература, рассказ, повествование, художественный анализ.

Mətnin kateqoriyaları – mətnin elə bir əlamətləridir ki, adi cümlə ardıcılığını “frazafövqi bütövlüyü” nə, bu bütövlüyü isə bütöv bir mətnə çevirir. İnteqrasiya – mətni xüsusi bir yolla vahid bütövlükdən ibarət, struktur şəklində xarakterizə edir. İnteqrasiya – yalnız formal qrammatik əlaqə vasitələrilə deyil, həm də semantik – tematik əlaqə vasitələri ilə reallaşır.

İstənilən mətnin əsas xüsusiyyəti bu və ya digər informasiyanı özündə birləşdirib ötürmək qabiliyyətidir. İnformasiya – sosial və mədəni inkişafın faktoru kimi o mövqeyi tutur ki, orada mətn ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir.

Mətnin qrammatik kateqoriyaları üzvlənmə ilə asılı şəkildə qeyd olunur. Üzvlənmə özü mətnin kateqoriyaları sayılan 1) İnformasiya 2) İnteqrasiya 3) Koqeziya ilə bağlıdır.

Mətnin bütün kateqoriyaları vacib və fakultativdir. Nitq prosesinin böyük bir vahidi hesab olunan mətnin analizi yalnız qeyri-ənənəvi metodlara əsaslanır. Burada diqqət makrofaktorlara, yəni mətndəki hadisələrə, epizodlara, fabulaya daha çox yönəldilir. Mətnin analiz metodları ondan ibarətdir ki, bütün bu hissələri izolyasiya və qarşılıqlı əlaqə şəklində götürülür. Bu metodu inteqrasiya və ya sintez adlandırmaq olar.

Mətn qrammatikasının müstəqil dilçilik sahəsi kimi meydana gəlmə səbəblərini T.M. Nikolayeva, O.İ. Moskalskaya, L.İ. Zilberman, Ə. Abdullayev, Q. Bəyzadə öz əsərlərində tədqiq etmişlər. L.İ. Zilbermana görə mətn qrammatikasının meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri elmi-texniki inqilab və “informasiya partlayışı” ilə bağlıdır. O, hesab edir ki, elmi-nəşrlərin miqdarının artması, ədəbiyyatla tanışlıq zərurəti, oxu prosesində elmi-mətnlərdən informasiya almaq metodlarını işləyib hazırlamaq tələb edirdi. Bu tələbat bir dönüş yaradaraq kommunikativ aspektləri, mətn qrammatikasının inkişafını öyrənməyə doğru yönəltdi [10, s.98].

Mətnin kateqoriyaları – mətnin ümumi və mövcud olan əlamətlərini əks etdirir və onun qnesioloji, ontoloji əlamətlərinin tanınmasını təqdim edir. A.A. Akişina mətnin kateqoriyasını bağlılıq, əlaqəlilik, bütövlük adlandırır [7, s.73]. Z.J. Turayeva isə mətni kateqoriyalarının bədii zamanlar və proqres kimi formalarını göstərir [9, s.91].

Mətnin kateqoriyaları kompozision- nitq formalarında reallaşa bilər. Bu zaman mətnin bir hissəsi digərinə üslubi metodlar və dil vasitələri ilə tabe olur. Mətnin kateqoriyası cümlə kateqoriyası ilə üst-üstə düşür. Bu məslənin tədqiq olunmasına İ.R. Qalperin; Avropa dilçilərindən R.Xarverq, X.Veynrix, V. Dressler xüsusi kömək etmişdir.

“İnteqrasiya” – latın sözü olub, “*integratio*” – bərpa, tamamlama, “*integer*” bütöv, vahid, tam deməkdir. İnteqrasiya – mətndə əlaqəli olan ayrı – ayrı fərqli hissələrin bütövləşmə, vahidləşmə prosesidir.

İnteqrasiyanı üç aspektdə səciyyələndirmək olar:

- 1) İnteqrasiya – prosesdir.
- 2) İnteqrasiya – bu prosesin gedişatının nəticəsidir.
- 3) İnteqrasiya – mətnin səciyyəvi xüsusiyyətidir, yəni onun qabiliyyəti bu prosesin gedişatını xülasələndirməkdən ibarətdir.

İnteqrasiyanın bir proses kimi araşdırılması mətnin ayrı – ayrı vahidləri arasında bağlılıq və əlaqənin qurulması prosesini izah etməkdən ibarətdir.

Frazafövqi bütövlüyünün inteqrasiyası aşağıdakı kimi xarakterizə olunur.

- 1) *Məntiqi inteqrasiya* – mətnin mənə bütövlüyü burada ifadə olunur.

- 2) *Kommunikativ inteqrasiya* – hər bir cümlə, vahid özündən əvvəlkinə bağlanır, onunla əlaqələnir.
- 3) *Sruktural inteqrasiya* – anaforik əvəzliliklərin, zərflərin və digər dil vasitələrinin istifadəsilə formal olaraq təqdim olunur.

Mətnə inteqrasiya müxtəlif yollarla formalaşa bilər. “Frazafövqi birlik” – in ayrı – ayrı hissələrinin mənasını, mətn başlıqlarının məzmununu birləşdirərək, inteqrasiya bu hissələrin avtosemantikasını neytrallaşdırır və onları vahid bir informasiyaya tabe edir.

İnteqrasiya mətni qrammatik kateqoriyalarından biri olduğu üçün mətnin kateqoriyalarını araşdırmaq vacibdir.

İnteqrasiya mətn səviyyəsində mətn vahidlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti və birləşməsi prosesidir. O, mətni formalaşdırma funksiyasını yerinə yetirir. İnteqrasiya –FFB (frazafövqi bütövlük) səviyyədə şərti olaraq *local inteqrasiya* adlanır və FFB-in tərkib hissələrinin məntiqi düzülüşünü müəyyən edir. İnteqrasiya – hədsiz dərəcədə geniş yayılmış anlayışdır və elmlər arasında müxtəlif fenomenlərin tədqiqində istifadə olunur. İnteqrasiya anlayışı ilə bütövləşmə başa düşülür.

Mətnin qrammatik kateqoriyalarında biri sayılan retrospeksiya onun inteqrasiyasına xidmət edir və mətnin struktural və məna bitkinliyini müəyyən edir. O, mətnin hissələrinin daxili asılığını dərinədən qavranılmasını, həm də inteqrasiyanı təmin edir [8, s.102].

Qalperin retrospeksiyanı iki tipini müəyyən edir:

1. *Subyektiv-oxucu retrospeksiyası* - hökmlərin ardıcılığının fərdi, bədii qavranılmasının nəticəsidir.
2. *Obyektiv-müəllif tərəfindən irəli sürülmüş məqsədyönlü hərəkətləri və ideyaları* özündə biruzə verir.

Retrospeksiyanın məğzi ondan ibarətdir ki, o əsərin zaman əlaqəliliyini inteqrasiyaşdırır. Başqa sözlə desək, retrospeksiya mətnə gələcəyin müəyyən şərtlərində, indiki və keçmiş zamanda baxılmasını tələb edir.

Mətnə retrospeksiya *cəmləşən və dağınıq* ola bilər.

1. *Mərkəzləşən retrospeksiya* mətnin bir parçasını özündə ehtiva edir. Bura bir və ya bir neçə abzas daxildir.
2. *Dağınıq retrospeksiya* periodik olaraq bir neçə cümlənin və ya ayrıca sözlərin tərkib hissəsində rast gəlinir.

İnformasiyanın mətnə görünməsinə görə *eksplisit və implicit retrospeksiya* fərqləndirilir:

1. Eksplisit retrospeksiyanın – mətnə öz indikatorları olur, hansı ki, qrammatik və leksik ola bilər. Temporal göstəricilərin (ago, the previous year və s.) “xatırlamaq, xatirələr” sözünün mənasını verən (remember, recollection, look back upon) şübhəsiz olaraq oxucunu informasiyanın mənbəyinə yönəldir.
2. İmplit retrospeksiyanı müxtəlif üslubi vasitələrlə özünü vasitəli şəkildə ifadə edir.

Eksplisit –ifadə üsulu implisit üsula əksdir, hansı ki, mətn informasiyanın açıq, aşkar, gizli olmayan ifadəsidir. “*Implicit*” latın sözü olub “*implicitum*” –sözündəndir; “ifadə olunmayan, gizli” deməkdir. İmplisit informasiyanın tapılmasının xüsusi metodları var.

Mətnin inteqrasiyasına xidmət edən vasitələrdən biri formal-qrammatik vasitələrdir. Bunlar bağlayıcılar, zərflər, determinatlar, ədatlar, modal sözlər ola bilər. Məsələn; zərflər cümlələr və ya mətnin digər komponentləri arasında zaman, ardıcılıq, qarşılaşdırma mənalarını ifadə edir. Mətnin inteqrasiyasına xidmət edən digər vasitələr – leksik vahidlər, fonetik təkrarlar, söz sırası daxildir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K., (1999), Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı.
2. Abdullayev Ə., (1998), Aktual üzvlənmə və mətn, Bakı.
3. Abdullayev Ə., (1999), Mətni anlama modelləri, Bakı.
4. Cavadova A.M., (1973), Mətn və cümlələrdə söz sırası, Bakı.
5. Абдуллаев К., (1980), Обоснование синтаксического исследование текста, Баку.
6. Абдуллаев К., (1982), Лингвистика текста, Баку.
7. Акишина А.А., (1979), Структура целого текста, Москва.
8. Гальперин И.Р., (1974), О понятии текста, Вопросы языкознания, Баку.
9. Тураева З.Я., (1981), К вопросу о категориях текста, Ленинград.
10. Зильберман Л.И., (1988), Лингвистика текста и обучение чтению английской научной литературы, Москва.
11. Fillmore Ch., (1973), The case for case in: Universals in Linguistic Theory. E.Bach and semantic review: Journil of linguistics, 9.
12. Holiday M.A.K., Hasan R., (1976), Cohesion in English. London,